

A ZUBOGYI REFORMÁTUS TEMPLOM KUTATÁSA

FELD ISTVÁN

Zubogy kisközség az egykori Gömör vármegye délkeleti szélén, a Sajó és a Bódva folyók közötti dombvidék egyik völgyében fekszik, melyben a Kazincbarcikáról Aggtelekre vezető országút fut. Református templomának kutatását 1978 júliusában végezte az Országos Műemléki Felügyelőség munkacsoportja, melynek tagjai Lukács Zsuzsa, Juan Cabello és e tanulmány szerzője voltak.¹

A templom kutatás előtti állapota

A kisméretű, torony nélküli, keletelt templom a falu központjában áll. Hajója nyújtott téglalap alaprajzú, melyhez egy keskenyebb, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik.² Ez a kapcsolódás aszimmetrikus megoldású: a szentély a hajó hosszirányú szimmetriatengelyéhez képest dél felé eltolt, s így annak déli fala mintegy a hajó falának folytatása. Ez az oka annak, hogy a templom két részét elválasztó, egyszerű félköríves diadalív nem a hajó tengelyében van (1. és 7. kép).

A templomot magas, oromfalas nyeregtető fedi (2. kép). Külső formáját meghatározzák a különböző méretű és kiképzésű támpillérek, melyeket nemcsak a sarkokon találunk meg, hanem megvannak a hajó déli és nyugati oldalán is. Az egyetlen bejárat a hajó déli oldala közepén nyílik, egyszerű tagolású, csúcsíves kőkerettel (3. kép). Előtte kisméretű, csehsüvegboltozattal fedett előtér, kétoldalt ülőfülkékkel.³ A bejáratától alig néhány méterre áll az egyszerű kialakítású, fából készült harangtorony.

Az előtér két oldalán a hajó falát egy-egy nyomott félkörívvel lezárt, jellegtelen ablak töri át. A szentély déli falában két teljesen egyforma, félköríves lezárású mérműves ablakot találunk. Az ablakok közel szabályos félkörbe komponált, halhólyagos mérművei is megegyeznek egymással, a nyugati ablak középosztója elpusztult. A szentély keleti falában egy kisméretű, kerek ablak van.

A templom alaprajza sok szabálytalanságot mutat: a hajófalak nem egyenesvonalúak, a szentély hosszfalai összetartanak és a támpillérek elhelyezése is csak ritkán sza-

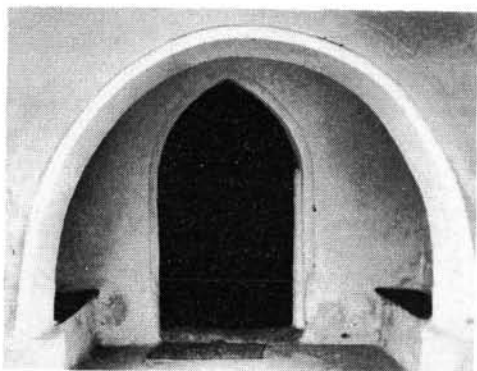
1. A kutatásban részt vettek: Simon Zoltán technikus, Weisz Viktória, Kis Zsuzsa, Plank Ibolya, Tóth Ágota és Kerst Mária. – Ezúton szeretnénk megköszönni Szabó Mária lelkésznek a kutatás során nyújtott áldozatkész segítségét, mely nélkül munkánk nem lehetett volna ilyen eredményes.
2. A hajó belmérete 6 × 12 m, a szentélyé 6,2 × 4,4–4,6 m, a falvastagság 80–100 cm között ingadozik.
3. Az előtér külső mérete 2 × 3 m, dél felé félkörívvel nyitott. A másutt is ismeretes hagyomány szerint ez volt „a szegények egyháza”.

1. kép. A templom délről a harangtoronnyal

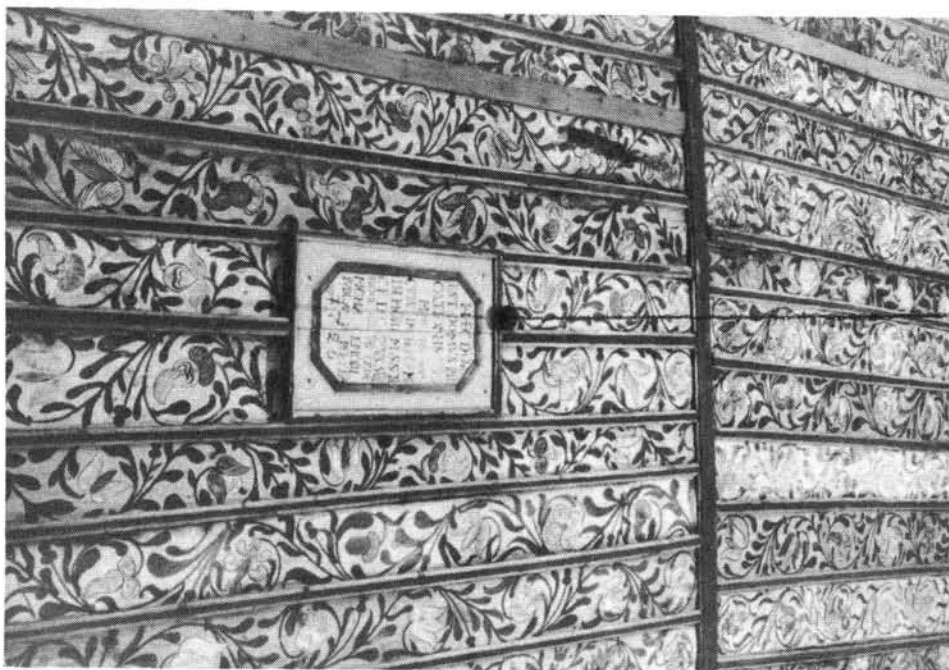
2. kép. A templom északnyugatról

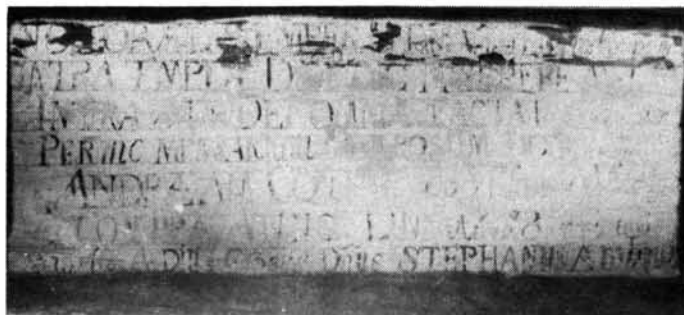
3. kép. A templom bejárata

4. kép. A templombelső kelet felé

5. kép. A famennyezet részlete

6. kép. Az 1758. évi feliratos tábla

bályos. A szentély északi falán kívül egy kelet felé függőleges vonalban véget érő fal-kiugrás figyelhető meg.

A belsőben jellegzetes református berendezést találunk: a templom két végében egy-egy azonos kialakítású karzat, falazott szószék, mely a diadalív északi oldalán helyezkedik el, s így tulajdonképpen centrális helyzetű. A padok előlapján, valamint a karzatok és a szószék mellvédjén virágmintás festés fedezhető fel a későbbi átfestések alatt (4. kép).

A diadalív által két részre osztott festett famennyezet a templom hossz tengelyével párhuzamos deszkákból áll, melyeket profilos hézaglécek választanak el. Minden deszka önálló egységet alkot, az egyes deszkákon barna vagy fehér alapon hullámvonalban végigfutó leveles indákat találunk, makk, szegfű és más virágdísszel. A hajó mennyezet közepére egy eltérő keretelésű feliratos táblát erősítettek (5. kép). Felirata⁴:

HAEC DOM(us)
EST DOMUS PR(o)
CATIONIS MEA
Matt. 21. cap. N. 13.
CVIVS PAVIMENTUM
IN HO(no)REM SS(ancti) TR(initatis)
CF. ECCL. ZVB(ogy?) SU(m)P(tibus)
PROPR(aetor) ECCL(esiae) MN. EXIST
MICHAELE EMŐDI
IVDI: AI: PR PETR(us) ELEK
1726

Ugyancsak egy feliratos táblát találunk a bejárat feletti kiváltó pallóra szegezve.

Felirata:

NON ORAT SEMPER STaNS Intra TEMPLa frequente
INTRA TEMPLA DEI DIC MISERERE MEI
INTRA AEDE DEI OMNIA FACTA Picta ex Asser(ibus)
PER me MENSARIUM GENEROSUM DOMINUM
ANDREAM CONTRA et per filium MATIAM
CONTRA ANNO D(omi)NI 1758 pro tunc
fidelis AEDELIS G(ene)ROSUS D(omi)nus STEPHANUS Ambrus (6. kép)

4. Néhány hibával közli: *TOMBOR* 210.

Történeti adatok

Ila Bálint kutatásai alapján úgy tűnik, hogy az erdős, rossz talajú vidéket a honfoglaló magyarok nem szállták meg, s az később az uralkodó kezére jutott. A nagyszámú szláv eredetű helynév arra utal, hogy jelentős szláv népesség élt itt már talán a honfoglalás előtt is. Zubogy neve is szláv személynévből származik, s hogy korai lakosságának jelentős része szláv lehetett, a szűkebb környék egymás mellett található szláv földrajzi nevei is bizonyítják.⁵

Valószínűleg szlávok voltak annak a kora Árpád-kori vaskohászatnak a művelői, melynek emlékeit az utóbbi évtizedek kutatásai derítették fel. A legtöbb környékbeli falu határában találtak vassalak-előfordulásokat, Trizsen, Imolán és Felsőkelecsényben pedig vaskohókat is feltártak. Ezek korát az előkerült IX–XII. századi leletek határozták meg. A királyi szolgáltató szervezetbe tartozó vasverők a XII. század végén valószínűleg északabbra költöztek.⁶

A korábbi, egymástól még élesen el nem különülő településmagvából Ila Bálint szerint a XII. század második felétől jöttek létre a zárt falvak. A király a vidék nagy részét korán, még az okleveles gyakorlat elterjedése előtt eladományozta, ezért az egyes településekről keveset tudunk. Zubogyról ismeretes, hogy kezdetben a gömöri ispánsági vár földje volt, eladományozására ugyanis csak későn került sor. Megtelepedésének kezdetét Ila Bálint személynévi elnevezése és későbbi magas portaszáma alapján keresi a XII. század második felében.⁷

1282-ben említi először oklevél a falut. Ebből megtudjuk, hogy addigi birtokosa egy Dama nevű gömöri várjobbágy volt. Magtalan halála után IV. László király „terram Zubud” János fiainak, Heimnek és Demeternek adományozta. A megadományozottak az ősi, Csanád megyei eredetű Ajtony-nemzetség tagjai voltak. Ez a nemzetség már korábban megszerezte a gömöri Alsószuhától a borsodi Kurityánig terjedő nagy földterület jelentős részét, később pedig annak kikerekítésére törekedett. Tagjai falvakat vásároltak, birtokokat vettek zálogba, vagy ahogy Zubogy esetében történt, a királytól kértek adományt a kiszemelt földre.⁸

A nemzetség tagjait az első időkben a „de Szuha” melléknévvel említik, ami az első adományra, a korábban szélesebb értelemben használt Szuha-földre utal. Bár a nemzetség ágakra bomlása már korán megindult, az egyes ágak még hosszú ideig közösen, osztályos atyafiságban birtokolták földjeiket. Így Zubogyon Heim és Demeter mellett egy rokonuk, Miklós fia Miklós is birtokolt. Egy 1299. évi oklevélből arról értesülünk, hogy az ugyan-

5. *ILA 1940. 22–26.; 1968. 198–201.; 1976. 98–105.*

6. *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay: A magyar vaskohászat története a korai középkorban Bp. 1968. 147–171.*

7. *ILA 1940. 22–24.; 1968. 198–199.; 1976. 100–101.*

8. Az adományozásról szóló oklevél: *ZICHY I. 51–54.* – Az Ajtony-nemzetségre: *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 91–94.; ILA 1940. 22–24.; 1976. 101.* – 1278-ban a Zubogy területébe később beleolvadt Ozdabugh földet vették zálogba, s az a kiváltás elmaradása miatt az övék lett, 1280-ban már birtokukban van Kurityán. 1295-ben Noákot – Imola elődjét – vették meg, 1296-ban pedig a Zubogy és Ragály között fekvő Kázmértelek felét (*ZICHY I. 41, 42, 48. III. 83.; FEJÉR VII/5. 527.; O. L. D1. 10 000*).

csak Ajtony-nembeli kurityáni nemesek e Miklós Zubogy, Nyárad és Ormos nevű falvait teljesen elpusztították, még a – bizonyára fából készült – házakat is elvitték.⁹

A XIV. század elejétől a nemzetségből több, egymástól gyakran igen nehezen elkülöníthető család vált ki. Ezek egy-egy faluban telepedtek meg, ott udvarházat építettek maguknak, s ennek megfelelően később innen vették megkülönböztető nevüket is. Középnemesi birtokok jöttek így létre, majd ezek még tovább aprózódtak, és később sok birtokos a kisnemességbe süllyedt. Új birtokokat ugyanis egyre nehezebben lehetett szerezni, az amúgy is perektől támadott ősi birtokok távol feküdtek, s végül a nagy szaporodás miatt is egyre sűrűbben kellett a javakat egymás között megosztani. Zubogy is így lett az egyik család központjává. Először 1343-ban említik az akkor már néhai Demetert „de Zobody”-nak. A második generációból ugyan Heim fia, Lukács az 1320-as években el akarta adni a falut Bebek Domonkosnak, de – valószínűleg a Nyáradon birtokos Leukus fia László tiltakozására – szándékától végül is elállt. A birtok így továbbra is a Zubogyi-családé maradt, melynek vezetői ekkor Demeter fiai, Beke és Péter lettek.¹⁰ Először 1329-ben találkozunk velük egy Csanád megyei birtoküggyel kapcsolatban, ami azt bizonyítja, hogy ők még nem mondtak le az ősi Ajtony-monostora közelében fekvő birtokokról. Emellett szól az is, hogy az egyházi pályára lépő Péter később a közeli aradi káptalanban lett éneklőkanonok. A család Zubogyon élő fejévé így Beke vált, aki újabb birtokok szerzésével is megpróbálkozott. 1335-ben unokatestvérével, Heim fia Miklóssal a szomszédos Ragály egy részét vette zálogba a Csoltó-nembeliektől, 1355-ben azonban hiába pereskedett egy csákányi birtokréssért. Péter 1353-ban átíratta az egri káptalan 1283. évi beiktatólevelét, melyet hamarosan fel is használhatott a Csoltóiakkal folytatott határperben. A per 1357-ben megegyezéssel ért véget: közösen meghatározták a Ragály és Zubogy közötti birtokhatárt. Utoljára 1373-ban találkozunk Bekével – kit a század második felében mindig Zubogyi Demeter fiaként említenek –, ekkor már csak maga és három fia nevében íratott át egy oklevelet.¹¹

A XIV. század közepén tehát Zubogy egy középnemesi birtokközpont lehetett. Itt állhatott a birtokos udvarháza, jelentős számú lakosság élhetett a faluban, s így nehezen képzelhető el, hogy ne lett volna temploma. Középkori oklevelek és a pápai tizedjegyzékek ugyan nem említik, így fel kell tételeznünk, hogy valamelyik környékbeli plébánia leányegyháza volt.¹²

A XIV. század végétől már nincsenek adataink a Zubogyi-család birtoklásáról. Ila Bálint ugyan kimutat egy ágat egészen a XV. század végéig, a falu birtokosaiként azonban ekkor már az Ajtony-nemzetség másik családjának tagjait, az 1381-től feltűnő Szuhaiakat, vagy Szuhai–Orrosokat látjuk. Nem dönthető el, hogy öröklés vagy osztozkodás révén került-e birtokukba, de a család fő központja Alsószuha volt, ahol nemesi udvarházukról is tudunk. A család legjelentősebb tagja, Szuhai Orros Miklós 1427-ben 14, 1431-ben 31 és fél portát bírt Zubogyon, 1427-ben még további 19 portát látunk rokona, Szuhai

9. *AUO* XII. 635.

10. *ILA* 1940. 22–26., 1976. 106, 220. *SZTÁRAY* I. 169., *ZICHY* I. 249, 272.

11. *SZTÁRAY* I. 59., *ZICHY* II. 537., III. 7–12, 80–88., *AUO* XII. 460.

12. *ILA* 1968. 198–199. – A tizedjegyzékekből ismert templomokra: *ILA* 1976. 105–106. – Fel-tételezésünket megerősíti, hogy a szomszédos Ragály, a Csoltóiak birtokközpontja ma is álló temploma részletei és formája alapján már biztosan állt a XIV. század elején, Málé templomát más forrás említi ugyanekkor, s egyik sem szerepel a pápai tizedjegyzékekben.

Sándor kezén, ezeket valószínűleg Miklós örökölte. Mivel ekkor a környék átlagos portaszáma 22 volt, Zubogy a nagyobb falvak közé tartozott.¹³

A század második feléből már nem ismerünk a falura vonatkozó közvetlen adatokat, a Szuhaicsaládról azonban több forrás szól. 1464-ben megegyeztek a Serjéniekkel, miszerint az Ajtony-nemzetség gömői birtokai a Szuhaiak, a csanádi birtokai pedig a Serjéniek kezére kerülnek. A több Szuhaicsalád közül főleg Szuhaic Orros István leszármazottait tudjuk követni, de a XVI. század első évtizedeiből még több, Alsószuhan birtokló, Szuhaszentgyörgyi, Szuhaic Török vagy Alsószuhaic néven szereplő nemesről van tudomásunk.¹⁴ Zubogy azonban mindvégig a Szuhaiaké maradt, őket említik birtokosként a XVI. században is, mellettük azonban kisnemesi családok, majd pedig a Dévényiek is feltűntek.

A vidéket 1556 után érték el a török sorozatos támadásai. 1559-ben egy ilyen támadás után hurcolták el a Zubogyon lakó nemes Ördög Pál feleségét és fiát. Hogy kiválthassa őket, összes zubogyi birtokát elzálogosította, köztük nemesi udvarházát. 1566-ban szinte az egész putnoki járás elpusztult. Zubogyon, hol 1548-ban 21 egész portát, 11 zsellért és 4 új házat találtak, a török elvonulása után már csak 11 egész portát írtak össze. A környékbeli falvakban még rosszabb volt a helyzet, többségük hosszabb-rövidebb ideig teljesen elnéptelenedett. Az ez idő tájt keletkezett jobbágynévsorokban már nem találunk szlávokat.

A környék török hódoltság alá került s a helyzet a század végéig tovább romlott. A porták száma csökkent, s hogy az emelkedő török adó miatt jobbágyaik ne meneküljenek el, a velük együtt lakó földesurak sokszor csak terménykilencedet kívántak tőlük.¹⁵

Úgy tűnik, hogy a pusztulás ellenére ekkor Zubogy egyike volt a környék nagyobb lélekszámú és folyamatosan lakott helységeinek. Ezzel magyarázható, hogy a századforduló körül a szűkebb környék egyik protestáns egyházi központjává lett. A reformáció a vidéken az 1540–50-es években jelentkezett, elterjedését elősegítette a környéken is birtokos Bebek György áttérése. A reformáció helvét iránya az 1550-es évek végétől kezdett terjedni, s hamarosan létrejött a gömör–csetneki egyházmegye, mely 1595-ig a lutheránusokat és a kálvinistákat egyaránt magába foglalta. 1596-ban alakult csak meg a borsod–gömör–kishonti református egyházmegye, s ennek ebben az évben kelt canonica visitatio-jában találkozunk először Zubogygal, mint református anyaegyházzal. Papjait

13. *ILA 1968.* 199., 1976. 106., valamint *FORGON* megfelelő címszavai. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Forgon tévesen a Miskolc-nembeli Szuhaic családot is Ajtony-nembelinek vélte. Egyébként az Ajtony-nembeli családok családfájának megrajzolására Karácsonyi, Forgon és Ila egyaránt tettek kísérletet, egyik próbálkozás sem tűnik azonban kielégítőnek.
14. Az egyes családokra ld. *FORGON*. – Lehetséges, hogy a XV. századi forrásszegénység csak látszólagos, s csupán forráskiadásunk helyzetét tükrözi. Önálló okleveles kutatásra ui. nem volt lehetőségünk.
15. *ILA 1968.* 198–201., 1976. 241, 246, 252, 270, 290. – A birtokosok helyzetére jellemző, hogy 1591 előtt a Dévényiek visszaadták egy zubogyi jobbágyuk költözési szabadságát, hogy tehetősebb földesúrhoz távozhasson. Ők ugyanis nem tudták segíteni török fogságba esett öccse kiváltásában.

1599-től 1674-ig ismerjük, s ez idő alatt gyakran emlegetik leányegyházaként Ragályt, Dövényt, Felsőkelecsényt, Csákányt és Imolát, szinte az egész környéket.¹⁶

A XVII. század első felének viszonylagos nyugalma után a török ismét terjeszkedni kezdett és 1671-ben már az egész megye újra behódolt. 1672-ben a kurucok elfoglalták Putnok várát, melyet a császári zsoldosok hamarosan visszahódítottak, végigpusztítva az egész járást. A háborús pusztítások mellett a magas adók, a beszállásolások egyre fokozódó létbizonytalanságot teremtettek. Ebben a helyzetben Zubogy lelkészét is elvesztette. Szalóczy Mihály is megjelent 1674 márciusában a pozsonyi törvényszék előtt s később egyike lett a gályarabságot szenvedett prédikátoroknak.¹⁷

A háborús pusztítások miatt a következő évek majdnem a falu teljes elnéptelenedésével jártak. Putnok ismét többször gazdát cserélt, majd 1682-ben különösen nagy török pusztítás érte a megyét. Így érthető, hogy még 1720-ban is csak 5 jobbágycsaládot írtak össze, és a tanúvallomások gyakran számolnak be a jobbágyok szökéséről.¹⁸

A templom 1726-os évszámmal jelzett felirata már az újjáéledés kezdetét jelzi. A fejlődést nagy pestisjárvány szakította meg, s a helyzet csak 1750 körül rendeződött. 1745-től ismerjük újra a lelkészek névsorát, s a templom másik, 1758-ból való felirata már bizonyára a templom berendezésére vonatkozik. A falu, immár a Ragályiak földesurasa alatt, lassú fejlődésnek indult, de lakossága még a XVIII. század végén is alig érte el XVI. századi népessége kétharmadát.¹⁹

A XVIII. század végétől már közvetlen írásos adataink is vannak a templomról, 1787-től illetve 1796-tól ugyanis fennmaradtak az egyházközség jegyző- és számadáskönyvei. Komolyabb építkezésről az első száz évből nincs tudomásunk, de szinte minden évtizedben értesülünk zsindelezésről, kisebb javításokról. Ennek ellenére a templom sohasem volt jó állapotban. 1884-ben például beesett az eső. 1887-ben kidőlt a templom egyik fala. Ekkor felmerült lebontásának és egy új templom építésének gondolata, azonban erre nem volt pénz. 1907-ben építették a mai tetőszéket az addigi féltető helyett. A padokat és a karzatokat átfestették, eltüntetve ezzel a barna alapon zöld virágmintás festésüket.

A templom mai alakját végül 1934–35-ben nyerte el. Ekkor kívül-belül leverték a korábbi vakolat, melynek során a templom „hátulsó falán” falfestés-maradványokra

16. Valószínűleg már a református egyházközség számára készült az annak tulajdonában ma is meglevő ónkupa „Kozári Mihály, 1581” felirattal. A névről közelebbit nem tudunk. – *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 231–239., *uő*: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XII. 1929. 51.: *uő*: A magyar protestantizmus 1565–1600. Bp. 1977. 174.: *Román Ernő*: Az alsóborsodi és az ősrégi Borsod–Gömör–Kishonti egyházmegye története. Miskolc, 1926. 7–27.: *Mártha Ferenc*: A zubogyi reform. egyház története. 1888. III. 20. Kézirat a sárospataki Református Kerületi Levéltárban 65.001. szám alatt.

17. *ILA* 1976. 327.; *BALOGH* 62., A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete Bp. 1976. 20. skk.

18. *ILA* 1968. 199.; 1976. 326–327, 374. *BALOGH* *uo.*

19. *ILA* 1968. 198–201.

bukkantak. A faltokból egy gyermekét tartó Mária-alakot tudtak kivenni. Ugyanekkor egy befalazott ajtót is találtak.²⁰

Újabb, jelenlegi műemléki felfogásunknak megfelelő helyreállítását az Országos Műemléki Felügyelőség 1974-ben vette tervbe. Kutatásunk ennek előkészítését szolgálta.²¹

A templommal a szakirodalom keveset foglalkozott. Mártha Ferenc lelkész 1888-ban foglalta össze először kéziratos dolgozatában az egyházközség történetét, ő az 1758-as felirat évszámát tévesen 1658-nak olvasta. Doktor Dezső lelkész 1934-ben arról írt, hogy a templom Mátyás király korában épült. Bárdos Zoltán 1947-ben készített dolgozatában az 1907. és 1934–35. évi munkákról számolt be.²²

Nyomatásban először Kováts J. István emlékezett meg templomunkról, építését szintén Mátyás korára helyezve. Genthon István kistopográfiájában a XV. századra keltezte, s a téves olvasat nyomán 1658-ra helyezte a padok készítését, míg a karzatokat és a harangtornyot XVIII. századnak vélte. Az egyetlen önálló cikket Kalas Imre írta a templomról. Felfedezte aszimmetrikus elrendezését és először írta le részletesen a famennyezetet. Az ablakokat a Hunyadiak korából eredeztette, de elképzelhetőnek tartotta, hogy a templom korábban épült.

Tombor Ilona összefoglaló munkájában a famennyezetten a gótikus szerkezet továbbélését mutatta ki, mivel az ornamentika a deszkák hosszúkás alakját követi. Egy hazai műhelyhez sem tudta kötni, ezért mesterét észak felé kereste. Az 1758. évi feliratról nem volt tudomása. Újabbán Marosi Ernő említette meg a templomot Genthon és Tombor adatait felhasználva.²³

A templom kutatása

Helyszíni kutatásunk a rendelkezésre álló lehetőségeken belül a teljességre törekedett. Elvégeztük a falak teljes feltárását, kilenc kutatóárokkal és három szelvénnel szondáztuk az épület közvetlen környékét, valamint feltártuk a teljes templombelsőt (7. kép). A falkutatás során kiderült, hogy 1935-ben igen alapos munkát végeztek: alig maradtak még a korábbi vakolatrétegek, s így az ekkor készült sárga vakolat alatt csak a különböző habarcsú falazatok jelentkeztek. A falfelületeket először csak szondáztuk, majd ahol ez szükséges volt, nagyobb felületekről távolítottuk el a vakolatrétegeket, minden esetben tanúfoltot hagyva belőlük.

A templom teljes egészében tört kőből épült, téglát csak az előtér építésénél és néhány kisebb javításnál, átalakításnál használtak.²⁴ A hajó déli falának a bejáratától kelet-

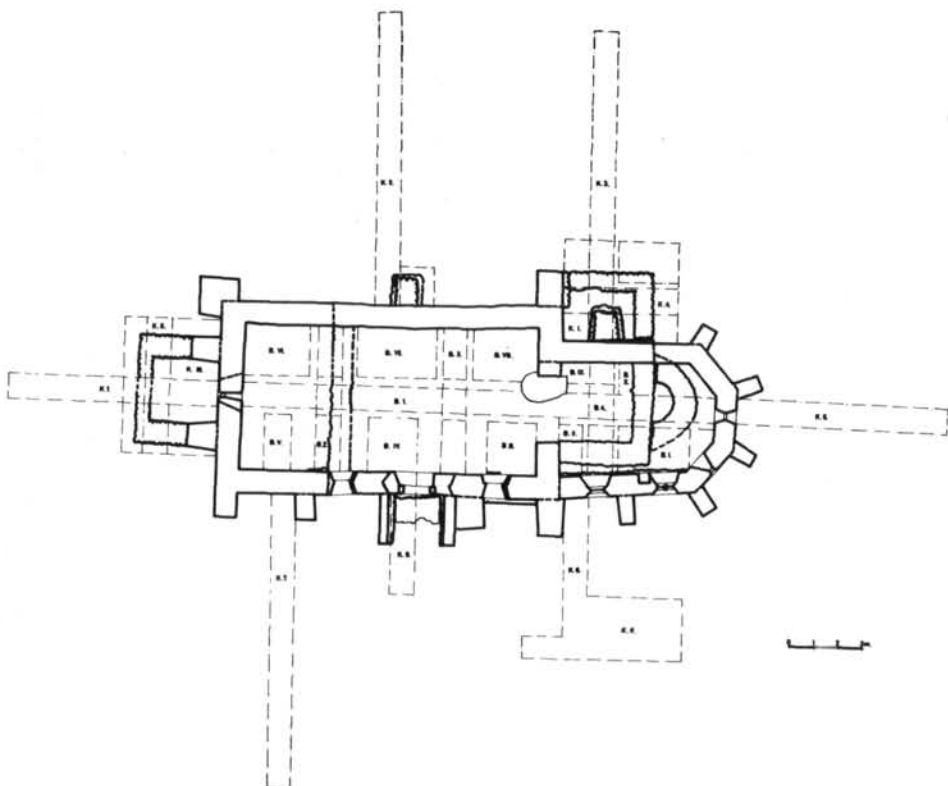
20. A jegyzőkönyveket Szabó Mária lelkész szívésségéből nézhattük át, a többi adat a sárospataki Református Kerületi Levéltárban őrzött kéziratokból származik (Mártha F. im., Doktor Dezső: Zubogyi gyülekezettörténeti adatok 1934. At. 800.; Bárdos Zoltán: A zubogyi református templom 1947. At. 1615.) E kéziratokra H. Vladár Ágnes hívta fel figyelmünket, melyért ezúton mondunk köszönetet.

21. A helyreállítás programtervét H. Vladár Ágnes építész-mérnök készítette el, ő készíti a kiviteli terveket is, munkatársával Káldi Gyula építész-mérnökkel.

22. Id. a 20. jegyzetet.

23. Kováts J. István: Magyar református templomok II. Bp, 1942. 538.; Genthon István: Magyarország művészeti emlékei II. Bp. 1961. 321.; Kalas Imre: A zubogyi középkori templom = Borsodi Szemle 1959. 1. 64–66.; TOMBOR 48–49. MAROSI 42, 133.

24. A felhasznált kőanyag a környékről származhat, ugyanis igen gyakran tartalmaz vasércet.

7. kép. A templom kutatási alaprajza

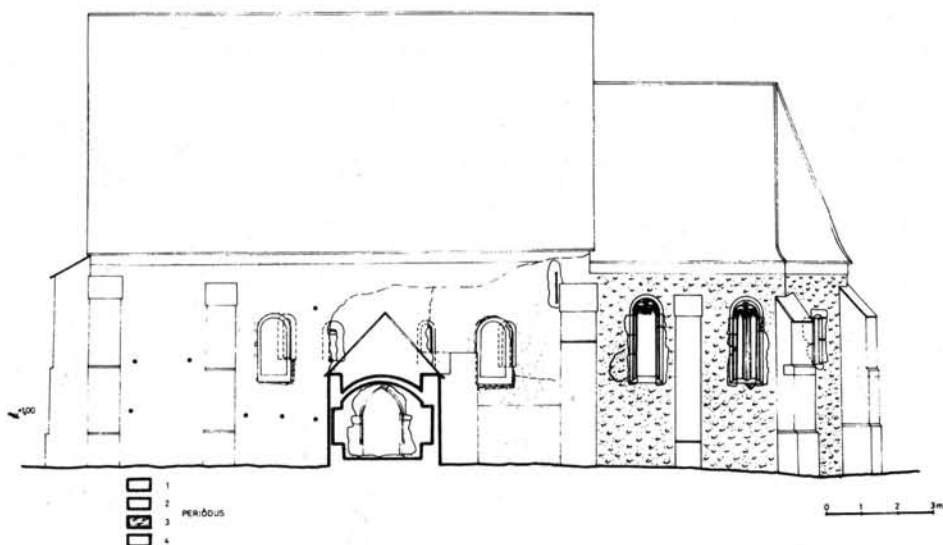
re eső részén egy szürke, illetve egy hófehér habarccsal rakott falazatot találtunk, melyeket azonban egyformán egy velük egykorú, kemény, a habarccsal szinte összecementeződött, a falazat egyenetlenségeit követő vakolat borított. Ebben a falazatban, mely 4–4,5 m-es magasságban maradt meg, két, egykor valószínűleg félköríves lezárású, mindkét falsík felé rézsűsen szélesedő résablak maradványait találtuk meg. Az egyiket a mai ablak kialakításakor semmisítették meg, s így csak keleti kávája maradt meg az ívindítás

8. kép. A hajó déli falának keleti része kutatás után

kis részletével és a könyöklő vonalával. Ugyancsak a keleti káva kis részletét bontottuk ki a nyugati félkörös ablakból, a másik fele ennek is elpusztult. Az egykor azonos formájú ablakok kávján is a leírt vakolatot találtuk, felette több meszelésréteg jelentkezett.²⁵ A belsőben az ablakok alatt egy vízszintes kötőgerendát figyeltünk meg a falazatban, felette a vakolaton falfestés csekély nyomait fedztük fel (8–9. kép).

25. A keleti ablak magassága 125 cm lehetett, a nyugatiból egy 114 cm magas rész ismert.

9. kép. A déli homlokzat felmérése a kutatási eredményekkel

A nyugati résablak megmaradt kávájához a bejárat felett egy sárgásfehér habarccsal kötött falazat csatlakozott. A vele egyidős vakolat csak a külsőben maradt meg, ugyanis az előtér tetőszéke alatt 1935-ben nem verték le. Ez a vakolat átfut az említett ablakmaradvány felett, nyugat felé viszont függőlegesen megszakad, illetve befordul. Belebontva a falszövetbe, itt egy újabb résablak fele került elő. Ennek kiképzése részben eltért az előzőkétől, azoknál egyszerűbb, durvább munka, mérete azonban hasonló²⁶ (10. kép).

Nem lehetett egyértelműen elkülöníteni a habarcsokat a bejárat belső oldalán. A kiváltó palló felett a sárgásfehér habarcsot találtuk, de a nyugati káva mellett más szín mutatkozott. Feltűnő azonban, hogy míg a keleti káva függőleges, a nyugati felül ívesen hajlik és a falsíkkal eltérő szöveget zár be. A keleti falszakasz felső, mennyezetig terjedő részén, egy újabb téglaköpeny alatt többször meszelt, finom, szürke vakolatot találtunk. Az egyik meszelésrétegen a mennyezet alatt vörös csík került elő. Ez a vakolat egyidősnek bizonyult a falazattal, a külsőben pedig a falsík vonala is jelezte, hogy a falkorona későbbi az alsó falrészeknél. Ugyanezt a szürke habarcsot figyeltük meg a fal teljes nyugati felén, mely a keleti részhez képest kissé észak felé törik. A teljesen egységes falszakasz jellegzetessége, hogy benne előkerültek az építés során használt állványzat falba bekötött „gerenda”-maradványai: különböző vastagságú, le nem kérgezett faágak.²⁷ A falazatban, a mai nyugati ablak keleti kávája mellett szintén egy ablakmaradványra bukkantunk, mely hasonló lehetett a korábban leírtakhoz, de erősen nyomott ívvel zárult. Ez is akkor semmisült meg, amikor a mai ablakot vágták a falba, így csak keleti felét bonthattuk ki.

26. Az ablak kívül-belül 124 cm magas volt. Üveg elhelyezésére szolgáló horony nem volt benne, és lezárása is eltér a többitől.

27. Az egykori állvány elég jól rekonstruálható: az egyes pallósorok 1,5 m-re helyezkedtek el egymás felett, a gerendák távolsága az egyes sorokban 100–140 cm.

10. kép. A hajó déli falának nyugati része kutatás után

11. kép. A nyugati kapu feltárása

A hajó északi fala keleti részén ugyanazt a jellegzetes kemény vakolattal fedett falazatot találtuk, mint a déli falnál. A belsőben itt több vörös és fekete falfestésfoltot találtunk a szürke vakolatréteg alatt – a festés többi részét 1935-ben leverték. Itt is előkerült egy falkötő gerenda. A fal középső része élesen elvált a többi falazattól, itt rossz, szinte csak homokból álló barna habarccsal kötött kő-téglafalat figyelhetünk meg. A fal nyugati része sárgásfehér habarccsal készült, míg a falkorona itt is finom szürke habarccsal rakott.

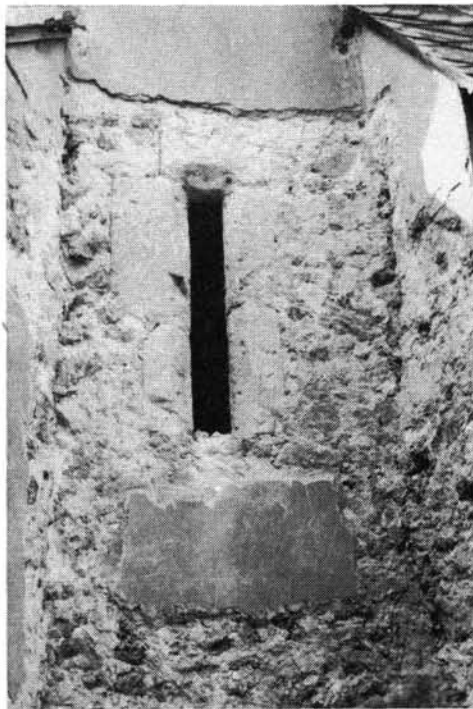
A hajó nyugati falánál nehezen lehetett elkülöníteni a habarcsokat. Délen és felül a finom, szürke habarcsot találtuk meg, több állványgerenda-maradvány is előkerült. Itt egy

12. kép. A templom keletről kutatás után

13. kép. A keleti mérműves ablak kutatás után

14. kép. A szentélyzáródáson feltárt ablak

később befalazott kis kerek ablakot bontottunk ki a templom tengelyében. A fal alsó része ezzel szemben sárgás habarccsal készült, itt a belsőben egy befalazott, csupán egy egyszerű pallóval kiváltott ajtót találtunk, ezt fedezték fel 1935-ben (11. kép). A külsőben ennek nyoma sem mutatkozott, keret, vagy annak fészke nem került elő. Habarcsa alapján a nyugati oromfal épült legkésőbb.

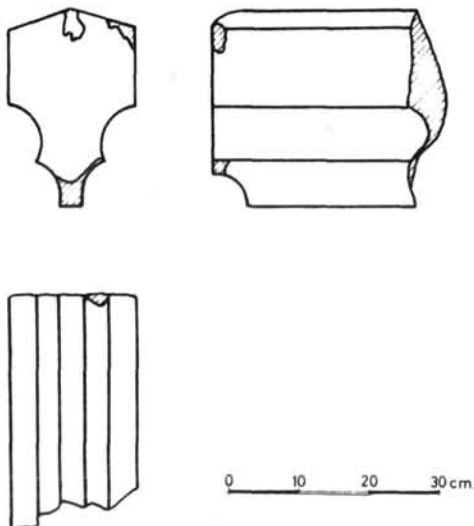
Megállapítottuk, hogy a délkeleti kivételével a hajó támpillérei mind később épültek, mint a hajófalak. A sarkokat, a déli és a nyugati falakat támasztó pillérek mögé futó vakolat minden esetben előkerült.

A szentély falkutatása során kiderült, hogy az északi fala, valamint a diadalív kivételével teljesen egységes építmény. A szentélyzáródás és a déli fal ugyanazzal a sárga–szürkésfehér, mészszemcsés habarccsal készült. Eredeti vakolat kevés maradt meg, de nagyobb felületeken találtunk finom, szürke vakolatot. Megfigyeltük, hogy a támpillérek itt is kivétel nélkül később épültek a szentélyhez: több helyen mögéjük fut a fallal egyidős vakolat és szemmel láthatóan később kötötték be őket a sarkokba. Ma erősen átépítettek, de a déli kivételével egykor azonos formájuk lehetett, tagozott párkány fedte lépcsőjüket²⁸ (12. kép).

28. A támpillérek – konglomerátusos kőből faragott – lépcsőpárkányainak profilja lepusztult. Támpillér nélkül épült szentély ebből a korból máshonnan is ismeretes, és itt a szabálytalan alaprajz-kitűzés is megtalálható: *Valter–Koppány: A Balatonfüred-temetői templom feltárása és helyreállítása.* = A Veszprém megyei múzeumok közleményei 11. 1972. 164, 178. Erre Koppány Tibor hívta fel figyelmünket.

15. kép. Lefaragott boltív a szentélyben

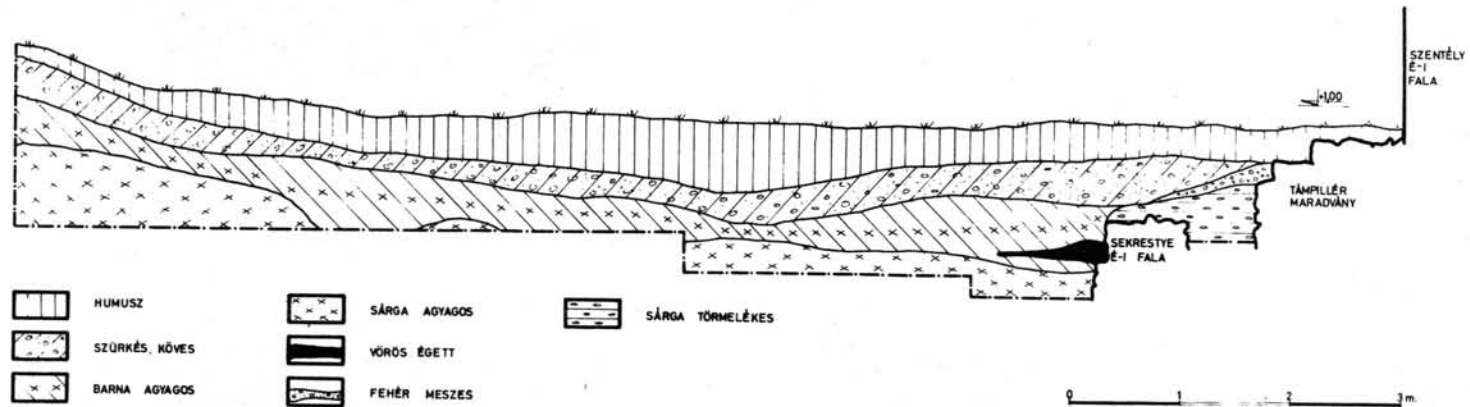

16. kép. A szentély egykori boltozatának bordája

A két mérműves ablakról megállapítottuk, hogy a fallal egyidősek, s a mérműn és az osztón kívül érdekes módon csak kávéinak függőleges részei vannak faragott kőből. Így nemcsak a könyöklő, de a félkörös lezárás is falazott. Ennek megfelelően az ablak felső és alsó része vakolt volt, s ezért a faragott kőfelületek – de legalábbis a káva – szintén vakoltak vagy meszelték voltak. A sárga homokkőből faragott kőelemek jó minőségű kőfaragómunkák, elhelyezésük azonban nem mindig sikerült szabályosan (9, 13. kép).

A kutatás előtt belül, a szentélyzáródás déli falában egy falfülke volt, melyről kiderült, hogy egy utólag befalazott ablak belső kávéja. A fal külső síkjában itt egy keskeny, nyújtott téglalap alakú ablak került elő, durván megfaragott, élszedett keretkövekkel. Ezek anyaga a mérműves ablakoktól eltérően szürke homokkő. Ennek ellenére azonban a három ablak egykorú, sőt velük együtt készült a keleti körablak is (14. kép).

A belsőben a falak töréspontjainál, valamint a déli fal közepén és végén a legutolsó vakolatrétegek alatt, azonos magasságban nagyméretű sárga homokkőtömbök jelentkeztek. Felületükön az elpusztult boltozat lefaragott boltívindításait figyelhettük meg (15. kép). Megállapíthattuk, hogy a bordák egykor különösebb átmenet vagy konzol nélkül csatlakoztak a falsíkhöz, s a tagozat egykori formája kétszer hornyolt, letompított csúcsba futó volt. A boltozat falív nélkül készült, nyomait a falfelületen nem találtuk meg. A déli fal alsó részén egy egyszerű kis fülkét bontottunk ki, melynek belseje meszelve volt. A szentély északi fala belül egységesnek mutatkozott, míg a külsőben az alul megfigyelt falkiugrás habarcsa igen közel állt a hajó keleti végében talált falzatához. Felette tőle élesen elváló finom szürke habarcsot találtunk és egy sor lefűrészelt állványgerenda is előkerült.

18. kép. A K.3. kutatóárok keleti metszete

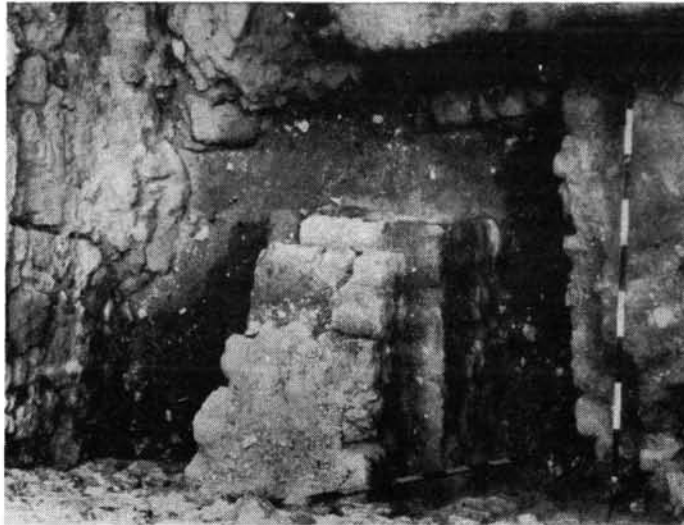
17. kép. A K.8. kutatóárok délről

A diadalív szélein a kemény vakolat-
tal borított falazat jelentkezett, a teljes
középső rész azonban a finom szürke ha-
barccsal készült. Északi oldalán másodla-
gos elhelyezésben egy kétszer homyolt
bordatöredéket találtunk, felette pedig
állványgerendát (16. kép).

A régészeti kutatás során először a
templom körüli területet vágtuk át kuta-
tóárkokkal. A nyugati hajófalra merőleges
K.1. árokban talált 80 cm vastag újabb
feltöltés alatt lehetett a középkori járó-
szint. Keleti felében egy keskeny, csekély
alpozású falmaradványt találtunk. Ennek
feltárását a később szelvényé bővített
K.8. árokkal végeztük el (17. kép). Kide-
rült, hogy itt egy, a nyugati falhoz hozzá-
épített előcsarnok állt, melynek alapfalai-
ra később támpilléreket építettek. Előke-
rült az egykori nyugati kapu küszöbe is.

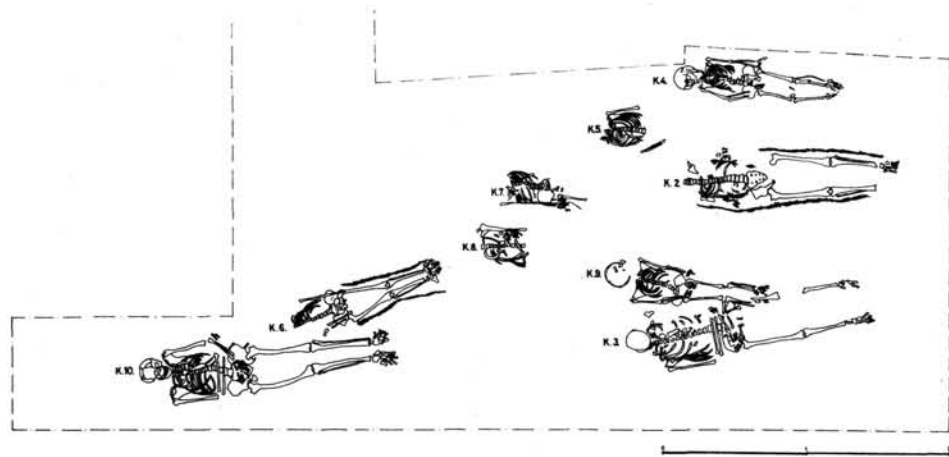
K.2. árok az északi hajófal közepé-
hez futott be. Itt is 80 cm vastag feltöl-
tést figyeltünk meg, melyet a belőle előkerült leletanyag a XVII–XIX. századra keltez.²⁹

Északi végén valószínűleg az altalaj jelentkezett. Kőrítőfalra nem bukkantunk, ennek a többi árokban sem találtuk nyomát. Délen egy osszárümgödör került elő, a fal mellett pedig

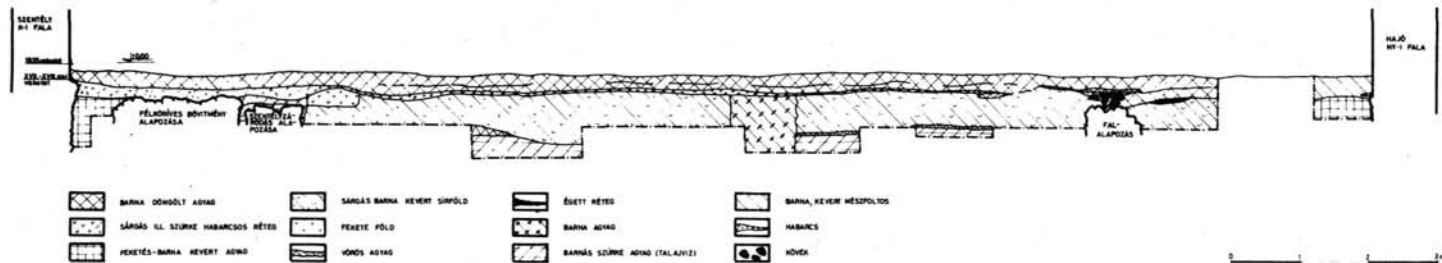

19. kép. A sekrestye feltárása

29. A kutatás jelenlegi állásánál a kerámiaanyag szétválasztása szinte lehetetlen. A kutatás során egyébként csak néhány, jellegtelen középkori edénytöredék került elő.

20. kép. A K. II. szelvényben feltárt sírok

21. kép. A B. I. kutatóárok déli metszete

egy elpusztult támpillér alapja. A K.3. árok a szentély északi oldalához kapcsolódott. Az egy méter vastag, felső vegyes rétegek alatt itt is az altalaj jelentkezett. A szentélyfal mellett szintén támpillérialapra bukkantunk, melyet az elbontott sekrestye törmelékébe építettek (18. kép). A sekrestye feltárását a K.4. árokkal és a K.I. szelvénnel végeztük. A 80 cm mélyen előkerült alapfalak közül a keleti a szentély falkiugrásához, az északi pedig az északkeleti támpillér alapjához később épült hozzá (19. kép). A szentélyfal alsó részén megfigyeltük, hogy a falkiugrás falazata nyugat felé is függőlegesen szakad meg.

A szentély keleti falánál húzott K.5. árokban 80 cm után feltört a talajvíz, itt a feltöltés csak 50 cm volt. A K.6. árkot a délkeleti hajótámpillér keleti oldalánál jelöltük ki. Mivel az egységes sírföldben délen nem jelentkezett a talajvíz, itt alakítottuk ki a K.II. szelvényt a templom körüli temető szondázására. A 4 × 2,5 m-es területen 9 koporsós sírt tártunk fel. Az egyik váz melléklete két egyszerű gyűrű volt, egy másiknál pedig gyöngyös pártarészletet találtunk (20. kép). A K.7. árkot a hajó déli oldalánál nyitottuk. Feltöltődés itt sem volt, északon már 70 cm mélységben feljött a talajvíz. Déli részén egy női váz került elő, két egyszerű hajtűvel. A K.9. árok a déli előteret vágta keresztül. A felső törmelék alatt egy, egy méter széles falmaradványt találtunk, mely be volt kötve a falba, s bizonyára lépcsőalapként szolgált. Kiderült, hogy az előtér alapozása is kőből készült.

A templombelső feltárását egy hosszirányú és három keresztirányú árokkal, valamint a közöttük tanúfalak meghagyásával kialakított tíz szelvénnel végeztük. A B.1. árokban az újabb burkolat alatt egy vastag agyagpadlót találtunk, melyből XVII–XVIII. századi leletanyag került elő. Alatta vékony törmelék réteg húzódott, majd sírföld következett s végül 80 cm után a sárga agyagból feltört a talajvíz. Az árok nyugati részén egy erősen lepusztult észak-déli irányú falmaradványt találtunk.³⁰ A szentélyben különösen vastag volt az agyagpadló alatti törmelék. A keleti fal mellett egy széles, sárga habarcsú alapfal került elő, belső oldala közelében pedig egy szürke anyagú falmaradvány, mely felett egy barna, földes réteg is átfutott. Ezeknél magasabban mutatkozott a szentély széles alapozási kiugrása (21. kép).

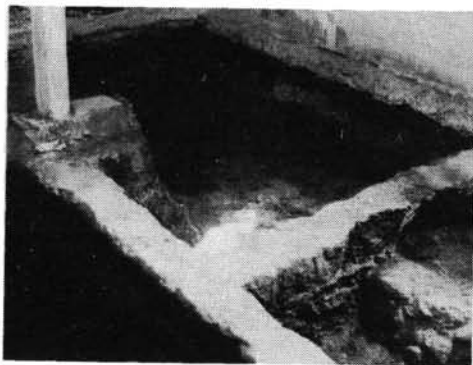
A B.2. árokkal feltártuk a nyugati részen előkerült falalapozás nyugati síkját. A sírbeásások erősen megrongálták, azonban egyértelműen bekötött a hajófalakba. Előkerült a nyugati rész északi falának öntött alapozása, valamint a déli fal csupán laza kövekből álló alapozási része is. A falakon alul megfigyelt vakolatrétegek két, 1935 előtti járószintre utaltak.³¹

A B.3. árokban megfigyeltük, hogy a felső agyagréteg tulajdonképpen két agyagpadló, melyek között itt vékony törmelékcsík húzódik. Az említett vakolatok ezeknek felelhetnek meg. 80 cm mélyen mindkét hajófal alapozásának alját is elértük. A szentélyt átvágó B.4. árokban a szintén két rétegre váló agyagpadló alatt szürke habarcsú, keletnyugati irányú falalapozás jelentkezett.

A szentély déli felét a B.I.–II. szelvényekkel tártuk fel. Keleten az agyagpadló alatti vastag törmelékből mázas edénytöredékek mellett freskódarabok kerültek elő, majd pedig megtaláltuk a B.1. és B.4. árokban megfigyelt alapfalak csatlakozását. A fal dél felé is

30. A falmaradvány 80–90 cm széles volt. A tőle nyugatra eső részen a rétegvizonyok eltérnek a templom egészében megfigyeltektől. Ennek okát nem ismerjük.

31. A felső vakolat szürke, az alsó sárga volt, de ezeket nem tudtuk egyértelműen kapcsolatba hozni a felül megtalált kevés vakolatréteggel, elsősorban a lábazat cementes borítása miatt.

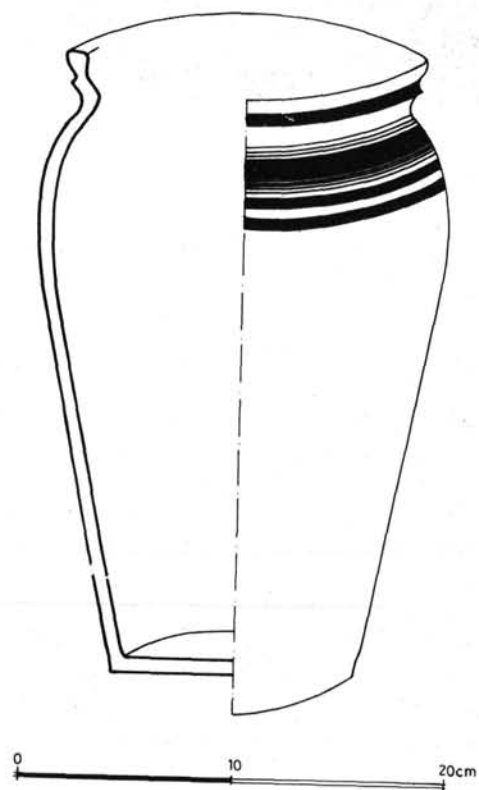
22. kép. A szentély déli felének feltárása

23. kép. A szentélyben feltárt félkörös bővítmeny

24. kép. A B. VI. szelvényben előkerült fazék

25. kép. A fazék metszete

26. kép. A fazékban elrejtett kehely

A B.VII. szelvényben megfigyeltük, hogy az északi fal alapozása egy részen egykor kidőlt, a B.VIII. szelvényben viszont teljesen egységesnek mutatkozott a hajófal és a diadalív alapozása.

A templom építéstörténete

A zubogyi templom első formájában középkori falusi plébániatemplomaink általános típusát képviselte. A közel négyzetes hajójához, a laikusok terméhez kisebb, egyenes záródású szentély csatlakozott, az oltár és a miséző pap helye. A két, egymástól élesen elváló tér bizonyára a külső tömegformálásban is jelentkezett. Egykori képét azonban nehezen rekonstruálhatjuk, hiszen felmenő falrészletek csupán az északi és a déli hajófalból maradtak ránk, s azok sem eredeti magasságban. Máshol csak az alapokat találtuk meg.

Az ismert részletek alapján csak a déli homlokzat egykori képét tudjuk elképzelni. A bejárat a fal nyugati harmadában, a mai kapu helyén volt, ebből csak a keleti káva maradt meg. Az előkerült két ablakmaradvány alapján arra gondolunk, hogy a homlokzat felső részét három félköríves, tölcserés bélletű részablak törte át. Mivel ez jellemző a román korinak tartott falusi templomainkra, az elpusztult részleteket azok mintájára kell elkép-

folytatódott, közte és a szentélyfal között itt a törmelékben 67 db 1619–1673 közötti, elrejtett pénzt találtunk³² (22. kép).

A B.IX–X. szelvényekben előkerült a falmaradványok északi fele. Letisztításuk után kiderült, hogy itt a mai szentély egyenes záródású elődjének déli és keleti falát találtuk meg, melyhez eltérő habarccsal készült félkörös bővítmény csatlakozik. Belső síkjának ívátmérője 120 cm. Felmenő rész nem maradt meg a falakból, felületükön XVII–XVIII. századi cserepeket leltünk (23. kép).

A B.III–VIII. szelvényekkel megkutatót hajóban általában a kettős agyagpadlót találtuk meg, beforduló vakolatokkal. A B.VI. szelvényben egy nyújtott testű, mázatlan, vállán festett fazekat ástunk ki, kissé benyomódott peremmel. Belőle egy cuppájával lefelé fordított, aranyozott rézből készült gótikus kehely került elő, talpára helyezett aranyozott ezüst paténával³³ (24–26. kép).

32. Ld. V. Székely György tanulmányát: XVII. századi éremlelet Zubogyról (e kötetben).

33. A kehelyt Lukács Zsuzsa külön tanulmányban dolgozza fel.

zelnünk: a hajót síkmennyezet, a szentélyt boltozat fedhette, s az utóbbi keleti és déli falában is lehetett egy-egy ablak.³⁴

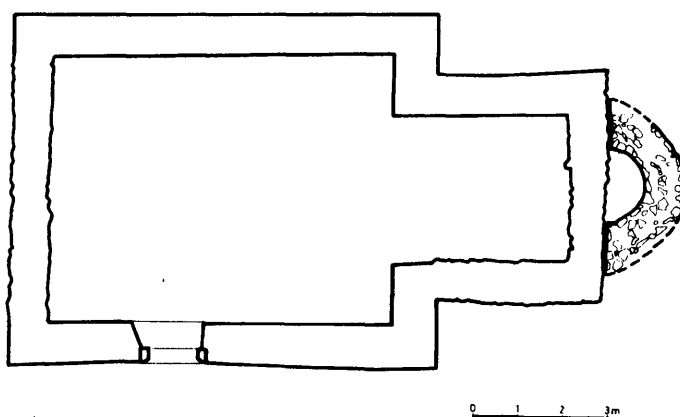
Mint a falusi közösség épülete, eszmei rendeltetésének megfelelően méretével, elhelyezésével, anyagával egyaránt kiemelkedett a templom az egyszerű lakóházak közül. A kor nagy építkezéseihez képest azonban elég igénytelen technikával készült, építői egyszerű kőművesmesterek lehettek.³⁵

A templom körüli temetőt, a cintermet nem övezte kőfal. Az egykori belső járószintet, az oltárt nem ismerjük, ezeket az újkori építkezések a későbbi padlókkal együtt megsemmisítették. Nem tudjuk, mikor készült a kemény vakolaton talált falfestés. A kis foltok alapján a déli és az északi hajófal egyaránt ki volt festve, az ábrázolások közül azonban csak az 1935-ben megfigyelt Mária-alakról tudunk.

Történeti és régészeti adataink nincsenek a templom építéséről. A megmaradt részletek és az alaprajz sem nyújtanak ehhez segítséget. Viszonylag állandó és egyszerű funkciója miatt ez az épülettípus rendkívül hosszú ideig, a XII. századtól egészen a XIV. század elejéig élt, ezért művészettörténeti, tipológiai megközelítése szinte lehetetlen.³⁶ A környék templomainak vizsgálata sem jár eredménnyel: az aggteleki és a sajókazai templomok első periódusáról keveset tudunk, Ragály templomának alaprajza ugyan hasonló, de részletformái eltérnek templomunktól.³⁷ Amennyiben Ila Bálint megállapításai a falu megtelepedéséről helytállóak, azt a feltételezést kockáztathatjuk meg így csupán, hogy Zubogy első temploma a XIII. században épült, talán még 1282. évi eladományozása előtt. Később a templom nyugati része leégés vagy építési hiba miatt kidőlt. Elpusztult a

34. Román kori falusi templomaink általános jellemzőire: *MAROSI* 24–27. – Az e templomtípussal behatóan foglalkozó Kozák Károly véleménye szerint román kori falusi templomainkon a déli homlokzat három ablaka törvényszerű, s emögött szimbolikus tartalom sejtethető – *Kozák Károly: A lovászpatai evangélikus templom feltárása és helyreállítása = Magyar Műemlékvédelem* II. 1959–60. Bp. 1964. 161. – Az azonban, hogy több helyen – Egregy, Csempeszkopács, Kehida csak két ablak található, Somlószlóson biztosan, Magyarszecsődön pedig valószínűleg négy volt nem támasztja alá ezt a megállapítást. – *MAROSI* 12., 13., 17. kép; *Koppány Tibor: A somlószlói rk. templom helyreállítása = Magyar Műemlékvédelem* VII. 1971–1972. 208. kép; *Istvánfy Gyula: A kehidai temetőkápolna helyreállítása = Műemlékvédelem* 1976/2. 92–97.
35. Az építkezésnél többféle habarcsot használtak, az ablakok részletei nem egyformák, alapozás sem túl mély. A falak erősítését szolgálták viszont a falkötő gerendák. A templomtípus technikai jellemzőire: *Czeglédy–Koppány: A balatonfűzfómái román kori templom = Veszprém m. Múzeumok Közleményei* II. 1964. 141–152.
36. Kozák Károly képviseli azt a felfogást, miszerint nálunk az egyenes szentély záródású templomok a XIII. század második negyede előtt nem épültek – *KOZÁK* 1966. 129.; a megyére: *KOZÁK* 1965. 251–253. Mivel azonban az egyes kutatók szerint ilyen alaprajzzal már korábban is épültek templomok – Sopronbánfalva, Kardoskút, Felsődörgicse I., Pásztó, Visegrád, Ipolytölgyes – ez az elmélet nem látszik bizonyítottnak. Ld. *Holl Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn* 1946–1964. = *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 22. 1970. 381–382., *Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón = Műemlékvédelem* 1969. 4. sz. 226., *Bakay Kornél: A magyar államalapítás* Bp. 1978. 40. kép, illetve Szőke Mátyás szóbeli közlése, melyet ezúton köszönök meg. A templomtípus hosszú életét bizonyítja többek között a balatonszlósi templom, mely 1315 után épült, ugyancsak ilyen alaprajzzal: *László Csaba: A balatonszlósi református templom kutatása = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* XV. (sajtó alatt) Ld. még *MAROSI* 15.
37. Aggteleken csak a román kori templom nyugati része került napvilágra a tatározás során, a sajókazai templomból is elsősorban az ikerablakos téglatornyot ismerjük, a szentély mindkét helyen ismeretlen. Ragályról kutatás nélkül közelebbit nem mondhatunk. (Említi: *KOZÁK* 1965. 232–234.)

feltételezett nyugati ablak, a középső ablak fele, s nem maradt sok a kapuból sem. A kidőlt részeket azután az eredeti alapokon építették újjá. A középső ablakot befalazták és tőle nyugatra csak egy új, hasonló résablak készült. Úgy tűnik, hogy ebből az időből való a jelenlegi csúcsíves bejárat is. A pusztulás és az újjáépítés idejét nem ismerjük, az egyszerű ajtókeretet nem lehet pontosan korhoz kötni, az új résablak pedig csupán hagyományőrzésre utal. Kézenfekvő lenne mindezt az 1299. évi pusztítással kapcsolatba hozni, ezt azonban nem tudjuk bizonyítani. Már nem dönthető el, hogy ez előtt vagy után készült a szentély keleti oldalához csatlakozó félköríves bővítmény. Felmenő falazat hiányában nem ismerjük pontosan a külső falsíkját, azonban valószínű, hogy követve a belső falsíkot szintén szabályos félkör volt. Rétegmegfigyeléseink alapján ekkor a szentélyfal középső részét az alapozásig visszabontották, s így egy 140 cm átmérőjű, nyújtott félkör alaprajzú tér jött létre. Ez túl kicsi ahhoz, hogy új szentélyként értelmezhezzük. Csupán egy nagyobb fülke lehetett, s így tömege is bizonyára jóval alacsonyabb volt a szentélyénél (27. kép).

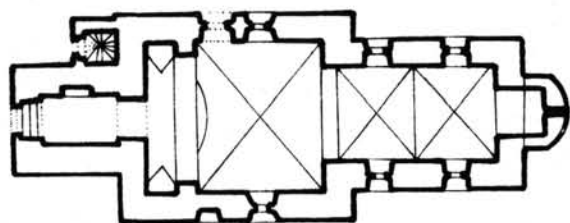
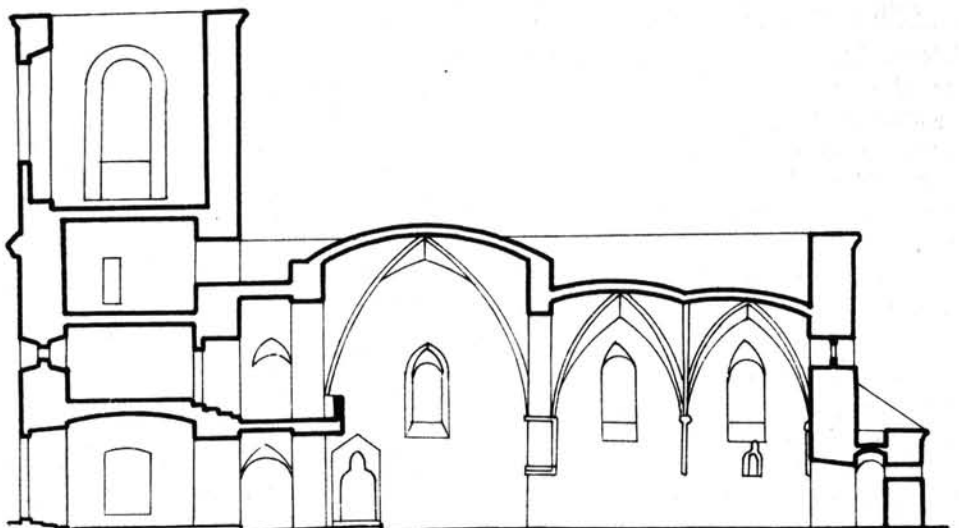

27. kép. A templom alaprajza az első periódusokban

Hasonló építészeti megoldást hazai emlékeink között nem találtunk. Egy csehországi, XIII. század végi templomon viszont négyzetes bővítményt láthatunk³⁸ (28. kép). Igazolhatatlan feltevés csupán, hogy e fülke ereklye elhelyezésére szolgált volna, de funkciójára vonatkozó más elképzelésünk nincs. Az azonban igen valószínű, hogy már akkor épült, amikor a templom kegyurai az Ajtonyok leszármazói voltak, talán még Heim és Demeter fiainak idejében.

A templomhoz a mai szentély felépítése előtt sekrestyét építettek. Mivel habarcsanyaga igen hasonló a félkörös bővítményhez, lehet, hogy vele egykorú. Tulajdonképpen két falból állt: északi fala a hajó sarkához korábban hozzáépített támpillér végéhez futott be, míg a keleti fala a szentély északkeleti sarkához csatlakozott. Az újabb kutatások

38. Vysoky Ujezd, Mária születése templom – ld. Jiří Kuthan: Gotická architektura c jižních Cechách Praha, 1975. 122–124.

28. kép. A Vysoky Ujezd-i templom (J. Kuthan után)

alaján középkori sekrestyéink tulajdonképpen kápolnák voltak, bennük sok helyen az oltáralapozás is előkerült.³⁹

Az új igények érvényesülésének és a meglévő felhasználásának egysége jellemezte a következő építési periódust. A liturgiai változások, a nagyobb oltárfelépítmény tér- és világosságigénye, s nem utolsósorban a divat hatására elbontották a korábbi szentélyt.⁴⁰ A hajó mellett viszont a szentély északi fala is megmaradt, bizonyára a sekrestye megőrzése érdekében, s így az új, sokszög záródású szentély dél felé eltolódott. Alaprajzának

39. KOZÁK 1966. 129.

40. Marosi Ernő: Építési korszakok – építészettörténeti szakaszok a magyarországi gótikában = Építés-Építészettudomány XI. (1979) 27., (uő. a gótikus tagozatok „előre gyártásáról”) ld. még MAROSI 15, 32.

kitűzése nem sikerült pontosan, s az ablakok elhelyezése sem szabályos. A szentélyt részleteiben ismeretlen boltozat fedte, melynek kétszer hornyolt bordái átmenet nélkül csatlakoztak a falsíkhöz. A két egyforma déli ablak faragottkő-részei jó kőfaragó munkák, szemben a szentélyzáródás déli falának primitív résablakával. Mivel a három ablak egykorú, csak arra gondolhatunk, hogy a mérműves ablakok elemei, a bordák és a boltindítások nem a helyszínen készültek, s a szerény képességű kőműves csak az elhelyezésükhöz értett. De mivel megbízza még egy ablakot kívánt a szentélyre, annak keretezését maga próbálta elkészíteni.

A gótikus diadalívet nem ismerjük, s azt sem tudjuk, milyen volt a szentély kifestése. Az utóbbira csak néhány bordatöredék és festésdarab utal.

A szentélyhez csak az építkezés befejezése, a külső bevakolása után épültek támpillérek. A nyújtott boltozat nyomására a falak valószínűleg megrepedtek, ezért vált szükségessé megtámasztásuk még gótikus jellegű pillérekkel. A nem túl tehetős építetőre valló szentély építésének ideje az ablakok és a bordaprofil alapján elég jól meghatározható. Ezek a formák az 1470-es évektől a XVI. század első harmadáig az egész országban kedveltek voltak, ezeket az elemeket figyelhetjük meg a falusi és mezővárosi építészet Mátyás alatt bekövetkezett új fellendülésének alkotásain.⁴¹ Jellemző volt ekkor a szentélyek átépítése, s hogy a zubogyi építkezés nem érte el az általános színvonalat, érthető, hiszen a falu ekkor már csak az elszegényedő Szuhai család egyik birtoka. Arról azonban nem mondtak le, hogy a kegyuraságuk alatt álló templom megfeleljen az új „követelményeknek”.

Ha azt keressük, hogy a kőfaragó munkákat hol rendelték meg, elsősorban a környék nagyobb építkezéseit kell számba vennünk. Hasonló bordákat Sajókázán, ablakokat Sajószentpéteren találunk. Valószínű azonban, hogy a szomszédos Rudabánya nagyméretű templomán dolgozó egyik kőfaragó készítette a boltozat és az ablakok elemeit, ugyanis itt még a boltindítás formája is megegyezik.⁴²

Nem tudjuk, mikor vált szükségessé a templomhajó nyugat felé való bővítése, az eredeti falakból itt ugyanis alig maradt valami. Az ekkor készült nyugati kapu egyszerű kiképzése alapján arra is gondolhatunk, hogy erre már a reformáció felvétele után került sor. Az új, református tér csak fokozatosan alakulhatott ki, eltávolították az oltárt, megszüntették a hajó és a szentély között feltételezhető szintkülönbséget, s bizonyára új berendezés is készült a fontos anyaegyházzá vált templomban. Elbontották a feleslegessé vált sekrestyét is, de mivel ezzel megszűnt a szentélyfal támasza, később egy támpillért kellett a helyére építeni. Ekkor készülhetett a nyugati kapu előtti előtér is.

41. Az ekkor hálóboltozatos szentéllyel bővített templomok közül Nagyvázsony, Zalaszántó, Korlát, Sajókaza, Sajószentpéter említhető meg. Jól keltezett emlékek a környékről: Eger, püspöki palota: 1470–1475., Miskolc, Avasi templom: 1470–1489., 61., *Horváth–Marjalaki–Valentiny*: Miskolc Bp. 1962. 186., *MAROSI* 34–35. – A korszak templomépítészetének feldolgozása a Balatonfelvidék vonatkozásában: *Koppány Tibor*: Késő gótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. 1964. 189–195.
42. A sajókazai és a sajószentpéteri szentélyek építésének pontos ideje nem ismert, de a mindkét helyen előforduló reneszánsz elemek (pasztoforium ill. sekrestyenyílások) inkább a XVI. század elejére helyezik keletkezésüket. Sajószentpéterre: *Dümmerling Ödön*: A sajószentpéteri ref. templom = Technika 1944. 144. A rudabányai templom átépítését kutatója Mátyás korára helyezi, az építkezés 1510 előtt mindenképpen befejeződött: *Pamer Nóra*: Rudabánya középkori temploma = Műemlékvédelem 1980/4. 203.

A rendkívül bizonytalan időket jelzi, hogy a templomban 1673-ban vagy 1674-ben elásták azt a 67 db pénzt, mely talán az egyházközség vagyonának egy része lehetett. Nem kizárt, hogy ugyanekkor került a földbe a még a katolikus időkből származó kehely és paténa is. Nem lehetetlen, hogy ezeket maga a lelkész, Szalóczy Mihály rejtette el, még mielőtt a pozsonyi törvényszék előtt megjelent volna.⁴³ A következő évtizedek háborús eseményei következtében a templom leégett és nagyrészt össze is dőlt. Teljesen megsemmisült a hajó délnyugati része, beszakadt a szentélyboltozat, a diadalív és a szentély északi falának pusztulásakor az itt álló támpillér is kidőlt. Az újjáépítésre csak az 1710-es években kerülhetett sor. Ahol csak lehetett, a régi alapokat, megmaradt falrészeket felhasználták. Jellemző volt erre az építkezésre a falba bekötött állványzat, ez a középkorban használt technikai megoldás. A déli fal közepén levő ablak maradványait befalazták, tőle nyugatra alakítva ki egy ugyanolyan résablakot. Ez az eljárás a hagyományörzés, az épület egysége megőrzésének jellemző példája. A délnyugati sarokra támpillért építettek, az előteret elbontva a nyugati kaput befalazták. A régi alapokon ekkor épült a mai diadalív, s ekkor készültek a mai falkoronák. A boltindításokat lefaragták, a bordákat építőanyagként használták fel. Az építkezés befejezése lehetett az 1726-ban elkészült famennyezet. A hazai anyagban egyedül álló, ősi hagyományokat őrző mennyezet mesterének, műhelykörének felderítése a restaurálás után a kutatás fontos feladata lesz.

Megfigyeléseink alapján nem dönthető el, hogy a két agyagpadló közül melyik készült ekkor. Az viszont igen valószínű, hogy Contra András és fia Mátyás asztalosok 1758-ban a mai berendezést készítették. Rudabányán ugyanez év szeptemberétől dolgoztak az ottani famennyezet felirata szerint, s ebből azt is megtudjuk, hogy jósvai mesterek voltak. Így a padok és a karzatok restaurálása bizonyára jelentős adatokat szolgáltat majd a környékbeli festőasztalosok XVIII. századi munkásságáról.⁴⁴ Valószínű továbbá, hogy a berendezés elkészültéhez még néhány kisebb építkezés kapcsolódott. Ekkor törték a két résablak helyére a mai ablakokat, ez idő tájt készülhetett a déli előtér, s ugyancsak a XVIII. századi egyszerűbb harangtornyok típusát mutatja a déli oldal előtt álló fatorony.⁴⁵

A leírt építkezések azonban nem jelentettek gyökeres megújítást, erre sohasem volt pénz, így a megrepedő, kifelé dőlő falakat támpillérek sorával próbálták összetartani. Az északi hajófal közepe 1887-ben ennek ellenére kidőlt. Sok problémát okozott a tetőzet karbantartása, a mai tetőszéket csak 1907-ben készítették. Utoljára 1934–35-ben dolgoztak a templomon, s mivel ekkor már megvolt a szükséges pénzösszeg, a tatarozást teljes vakolatleverés előzte meg. A berendezést is újból átfestették, az agyagpadlót pedig lebetonozták.

43. A kehely elrejtésére szolgáló edény a XVI. és XVII. században egyaránt készülhetett. Az elbontott sekrestye feletti törmelékrétegből ugyanilyen anyagú töredékek kerültek elő.

44. *TOMBOR* 52–53., XVIII. kép. Valószínű, hogy a zubogyi felirat az apa, a rudabányai pedig a fiú munkája. A rudabányai famunkák restaurátora szerint az ottani kazetták egy része és a padok festett előlapjai teljesen azonosak a miskolci avasi templom famennyezetének egykori kazettáival: *Pámer* i.m. 206.

45. *MAROSI* 41.

A zubogyi templom jó példa falusi templomaink jellegzetes fejlődésére és arra is, hogyan tükrözi egy templom a falu történetét. A következő években sorra kerülő helyreállítás és restaurálása értékeit méltó módon mutatja majd be és biztosítja további megőrzésüket.⁴⁶

A JEGYZETEKBE HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

AUO	Árpád-kori új okmánytár I–XII. Bp. 1860–1874.
BALOGH	<i>Balogh Béla</i> : Putnok mezőváros története Rimaszombat, 1894.
FEJÉR	<i>Fejér György</i> : Codex diplomaticus Hungaria. Buda, 1829–1844.
FORGON	<i>Forgon Mihály</i> : Gömör–Kishont vármegye nemesi családai I–II. Kolozsvár, 1909.
ILA 1940	<i>Ila Bálint</i> : Település és nemesség Gömör megyében a középkorban = Turul, 1940.
ILA 1968	<i>Ila Bálint</i> : Gömör megye IV. Bp. 1968.
ILA 1976:	<i>Ila Bálint</i> : Gömör megye I. Bp. 1976.
KOZÁK 1965	<i>Kozák Károly</i> : Borsod megye egyenes-szentélyzáródású középkori templomai = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. V. 1965.
KOZÁK 1966	<i>Kozák Károly</i> : A román kori egyenes szentélyzáródás kialakulásáról = Magyar Műemlékvédelem III. 1961–1962. Bp. 1966.
MAROSI	<i>Marosi Ernő</i> : Magyar falusi templomok Bp. 1975.
SZTÁRAY	A gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula I–II. Bp. 1887–1889.
TOMBOR	<i>Tombor Ilona</i> : Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból Bp. 1968.
ZICHY	Zichy-Okmánytár I–XII. Bp. 1871–1931.

INVESTIGATION OF THE ZUBOGY CALVINIST CHURCH

(Abstract)

The Zubogy village in North-East Hungary was formed, according to the researchers of the former Gömör county, in the 12th c. The majority of the population must have been Slavic since the name of the village comes from Slavic personal name. Zubogy was owned by the servant to the royal castle of Gömör till 1282. In that year the king presented it to one of the ancient Magyar kindred, the Ajtonys, who's ancient centre used to be the Csanád county in the Southland.

It became the centre of one of the branches of the kindred, in the 14th c., later owned by other branches and families. Its development stopped in the second half of the 16th c. due to the Turkish ravage and tax burdens, but did not become deserted like many of the surrounding villages. What is more in the time of the spreading of the Reformation in the 16th–17th c. the village got one of the most important church centres of the surroundings. According to the contemporary serf lists the population consisted at that time nearly exclusively of Hungarians.

46. Itt köszönöm meg lektorom, Détshy Mihály segítségét, akinek azonban több, helyszíni vizsgálatot nélkülöző javaslatát – így a félkörös bővítmény korábbi voltára, ill. a mérnöves ablakok és a boltozat a szentélyhez képest utólagos kialakítására vonatkozó feltételezését – nem tudtam elfogadni, mivel ellentmondanak a réteg- és falszövet-megfigyeléseinknek. – A részletes kutatási dokumentáció a Nemzeti Múzeum Adattárában, a miskolci múzeumban és az OMF Tervtárában található. – A fényképeket a kutatócsoport tagjai, a rajzokat Simonné Spiesz Gabriella készítette.

After the relative peace of the first two thirds of the 17th c. the village stood close to being deserted in course of Turkish attacks about 1670 and 1680, and the wars of independence against the Habsburgs. A slow development started in the first half of the 18th c., but it never could regain its former importance. The inhabitants of the village were very poor even in the 19th c.

The first written source about the church is from 1596, but it was built much earlier. Its first form shows one of the base types of the Hungarian village churches of the Middle Ages: a body of oblong form, planeroofed nave ending in a straight closed lower shrine, lacking the tower. The southern wall was broken through by a gate and three fissure windows above it. This simple church form was spread throughout Hungary between the 11th and the 13th c.

The western side of the nave had to be reconstructed probably because of damage. This was the time when the lancet gate was built. A small semicircular niche was attached to the eastern side of the shrine, the function of which is not known. Such a niche can be found, the closest to Zubogy, in Vysoké Ujezd, in Bohemia. The sacristy, serving also as a chapel was added to the northern side of the chapel also at that time.

The old shrine was demolished in the second half of the 15th c. or at the beginning of the 16th c., but the sacristy remained intact. The new shrine, ending in irregular polygonal structure, was vaulted. The carved stones of the tracery windows of the southern part and of the vault were not made on the spot. First no buttresses were built to the shrine, but the weight of the vault made the builders add them later. According to the researchers this type of the shrines is characteristic of the village and country town building in Hungary of that time.

The nave proving to be too small was broadened towards west probably after the spreading of the Reformation. A western gate was built with a hall before it. The redundant chapel was demolished, and a buttress was erected on its place. 67 silver coins and the gothic chalice were hidden in a pot among the uncertain circumstances of the 1670ies. Later the church burnt down and collapsed. It was rebuilt between 1710–1720. The whole southwestern part, the arch and the northern part of the shrine were built in that decade. The remains of the gothic vault were carved off, the fluting was used as building material. The western gate was blocked up, the hall was demolished. The most important part of that building period is the painted wooden ceiling preserving the structural traditions of the Middle Ages. The characteristic Calvinist furniture was built in 1758: benches, galleries and a pulpit are among them. The painted parts of the furniture are covered with several layers of paint. The large windows were also cut at that time, the southern hall together with the bell tower were erected in the 18th c., too.

The badly preserved walls were strengthened later only with buttresses, gaining thus the present form of the church. It was renovated in 1935, when a mural from the Middle Ages was found, but the builders knocked it off.

The National Intendence of Historical Monuments made the plans of the reconstruction of the church and the restoration of the precious furniture in 1974. Earlier, in 1968, the Intendence carried out the investigations of the walls and the layers under the present ground level. As the result of the investigations the complex history of the building of a church characteristic of the village church building traditions becomes outfolded.

István Feld